

Василь Ващенко

ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ *)

I.

Виступ геніального Кобзаря – найвизначніша подія в історії української літератури. З іменем Т. Шевченка зв'язана українська література як попередня, дошевченківська, тому що вона підготувала прихід нової великої сили, так і наступна, тому що вона ще й тепер зберігає кращі традиції великого слова Т. Шевченка. Шевченко по праву вважається основоположником нової української літератури. Ця історична роль його незаперечна.

Але, на жаль, ще й до цього часу дослідження спадщини Шевченка залишилося в межах літературних питань. Т. Шевченка – це постать височенної культури, постать, значення якої не обмежується лише колом літературних питань. Геніальна постать кріпака-поета різнобарвна, багатогранна, різностороння. Шевченко не менше значення має також в історії української літературної мови. Дослідження спадщини поета з погляду мовних питань являє величезний інтерес.

Формування української мови – це тривалий історичний процес. Та норма, яка вважається основою для сучасної^крайньої літературної мови і для спрямування дальшого розвитку її, знайдена в синтезі ряду елементів, формуючих мову. Така організуюча сила, що стала вихідним моментом і визначила дальший процес розвитку української мови, з'являється в мовній практиці найбільшого майстра українського слова Т. Г. Шевченка. Вихід «Кобзаря» став тим чинником, тією силою, яка визначила дальший розвиток української літературної мови, накреслила ті шляхи, що в основі своїй сприйняті масами трудящих, як літературні норми нашої епохи. ²⁹ | ³⁰

Ця надзвичайна сила Шевченка, його роль в організації української літературної мови ігнорувалась українськими буржуазними націоналістами, замовчувалась реформаторська сила мовної практики Шевченка, його роль, як основоположника української літературної мови. В боротьбі з націоналістичними ворогами народу повинна знайти гідну оцінку заслуга великого народного поета революціонера-демократа, його значення в історії української мови.

Питання організації літературної мови – це питання, головним чином, основних елементів її, і в першу чергу народних і старослав'янських, питання взаємин цих елементів, місця, ваги і значення кожного з них у літературній мові.

Як же це питання розв'язувалось до Шевченка?

Протягом довгого часу функції літературної мови виконувала старослав'янська мова, яка була не лише мовою церкви, але також і мовою “світського” письма, штучно відгородженого від народної мови, мовою офіціальних ділових документів і т. д. Зовсім інше місце посідала жива народна мова, як мова усного спілкування. Ще в XVII столітті народна мова проривається в книжну мову, але зустрічає велику протидію з боку магнатства яке вважає, що старослав'янська мова – це “плодоноснейший из всех языков”. Навіть ті, хто бачив, в якій мірі застаріла слав'янська мова уже на той час, не могли стати на шлях прийняття народної мови, гублячись в різноманітності живих говорів і, таким чином, знову стаючи на шлях штучного культивування старослав'янської мови. Дослідник мови цього часу П. Житецький так говорить: „Понятно, таким образом, почему мысль

о народної речі скользнула, так сказати, в умі книжних людей, не отримавши тоді належного застосування. Вони спешили організувати літературну мову на готовій ґрунті книжних традицій, спешили знайти в них об'єднуючий фокус, щоб не втрачати в масі діалектичних деталей. Таким літературним фокусом був для них церковнослов'янський мовний матеріал. («Очерк літературної історії малоруського мовного матеріалу», Київ, 1889 р., ст. 3).

Так були організовані норми літературної мови цієї епохи на ґрунті старослов'янської мови «книжними людьми» того часу. І така тенденція трималася дуже міцно. А оскільки живу мову народну зовсім не можна було ігнорувати, вона вживалася лише іноді, як наприклад, є свідчення, що Г. Сковорода в другій половині XVIII ст. «використовував іноді малоруські мовні матеріали».

Але в кінці XVIII ст. і особливо на початку XIX ст. в письменстві досить яскраво виступає народна мова, руйнуючи остаточно, таким чином, систему старослов'янської мови. «В українську літературу Шевченко прийшов, коли вона вже являла собою значне художнє явище. Імена таких українських письменників XVIII ст., як поет-філософ Сковорода, Некрашевич та інші, творчість таких письменників першої третини XIX ст., як І. П. Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемівський³⁰ | |³¹кий, Гребінка, Метлинський, нарешті, багатющі пам'ятки давньої української літератури і фольклор – комічні вірші, інтермедії, думи, історичні пісні і всі інші види народної творчості, так само, як і видатна загальноросійська художня пам'ятка «Слово о полку Ігореве» – все це стало основою, на якій виростала творчість великого Кобзаря. Українська література вперше вдається до народної творчості, до народної мови, як до свого творчого джерела. З'являються перші етнографічні фольклорні збірники, перші видання українською мовою. Якщо в творах навіть таких видатних представників української культури XVIII ст., як Сковорода і Некрашевич, народна українська мова лише «проривалася», знаходила собі дуже скромне місце в суміші з старослов'янською мовою, то в творах Котляревського, Квітки-Основ'яненка українське художнє письменство вперше утверджує народну мову, як мову літературну» (І. Стебун, «Основоположник нової української літератури», «Літературна критика», 2-3, 1939 р., ст. 10-11).

Не зважаючи на такі видатні явища в літературному житті кінця XVIII і початку XIX ст., як тут зазначено, все ж таки дошевченківська література не піднеслась до повного використання народної мови, не створила нової мовної основи.

Непомірно пересипана ще мова цього часу слов'янізмами і діалектизмами, не порвала ще вона зв'язків з минулими традиціями XVII-XVIII століття. І хоч уже в XVIII ст. відбуваються значні зміни в порівнянні з XVII ст., проте це ще далеко від повного повороту. Через те П. Житецький висловлюється так: «Этотъ славяно-русскій языкъ в произведеніяхъ малорусскихъ писателей XVII в. почти свободенъ былъ отъ местной малорусской примеси. Не то мы видимъ въ XVIII в. Попрежнему онъ пользовался уваженіемъ въ среде малорусскихъ писателей, но въ немъ заметимъ уже значительные отклоненія въ пользу народныхъ элементовъ речи». («Энеида Котляревского и древн[ейшій] списокъ ея», 1900, ст. 9).

Мовний аналіз зразків підсилює таке твердження. У мові творів І. Некрашевича ми спостерігаємо суміш двох елементів: старослов'янську мову і мову селянства, народну мову, діалектну. І хоч перевага того чи іншого елемента дуже помітна в залежності від жанрових особливостей твору, проте це не позбавляє її тієї

основної риси, що характеризується сумішшю. Так, «Споръ души и тела» І. Некрашевича відзначається перевагою слав'янізмів у мові:

Душа

“Ахъ горе мне, ахъ беда! Что делать не знаю, *)
въ скверномъ теле живучи, горько воздыхаю,³¹ | |³²
Преложить погибель мне, адъ на мя зеваетъ,
врагъ діяволъ день и ночь лестно искушаетъ,
Дабы в сеть свою вловит(ь) не сыпно тщится,
обходитъ, как лютой левъ, рыкаетъ, ярится”.

Тело.

“А чего жъ ты такъ, душе, коснишь на молитву
не познала ль ты еще, вражію ловитву,
Не видела ль ты еще, каковыя сети,
враг полагает тебе, как бы уловити” і т. д.
(Н. Кістяківська «Твори Івана Некрашевича», 1929 р., ст. 3).

З уривка видно, що слав'янізми тут особливо яскраво виступають, як от: “воздыхаю”, “мя”, “враг”, “ночь”, “дабы”, “тщится” і інш.

Другий уривок, що ми беремо з твору «Письмо, писанное к Гнединскому...», характеризується перевагою вже іншої мовної стихії:

“Нехай усякъ
познає, якъ
жить любезно треба;
попы усемъ должны такимъ
зробить путь до неба.
Бо вже усякъ
словамъ не такъ
поверить исхоче:
Лучче якъ самъ
искаже намъ
веру вже паноче”.
і т. д.
(Н. Кістяківська «Твори Івана Некрашевича», 1929 р., стор. 17).

Тут уже яскравіше виступає другий елемент, що характеризує мовну практику І. Некрашевича, — “проста” мова, як, наприклад: “нехай”, “як”, “треба”, “зробить”, “лучче”, “искаже” і інш. А все таки елемент народної мови навіть в окремих творах не досягає такої чистоти, щоб можна було говорити про відсутність суміші з старослав'янською мовою.

Слід також відмітити ще, що там, де література XVIII ст. вдається до усної, народної мови, влкористання її не позбавлене широкого вживання діалектизмів. Так, наприклад, і в І. Некрашевича дуже яскраво виявляються прикмети північно-українських діалектів. Мова творів його, як «Исповедь» і інші рясніють такими словами: “тулко”, “булше”, «грехюв”, “торюк”, “вечюрки”, “рюк”, “щедрювок” і т. д.

Значний крок вперед ми відмічаємо в мові І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Спостереження І. Котляревського над народним життям, його велика робота над фольклором дала багаті наслідки: твори Котляревського стали близькими своєю мовою до усної народної творчості. Особливо велике значення має широке використання фольклору. У «Наталці Полтавці» звучить народна пісня і народна приказка так, як вона звучить ³² | ³³ в живій мові. Але мова І. Котляревського, особливо в «Енеїді», ще не порвала зв'язків з попередніми тенденціями, залишаючись у сфері ентографізму, вживання слав'янізмів, бурлескного стилю, виразної вузько діалектної основи. Правда, Котляревського вигідно відрізняє те, що в основі його лежить полтавська говірка, південно-східні діалекти. Проте, це не знімає з його мови тієї риси, що характеризується вузькими межами лише цих діалектів. Такі риси мовної практики Котляревського яскраво виступають як у загальному бурлескному тоні «Енеїди», так і в окремих місцях, особливо за списком 1799 року:

Эней бувъ тяжко не по сердцу
Юноне, все ей гневивъ,
Здававсь герчейшій ей отъ перцу,
Ни въ чемъ Юноны не просывъ.
Но гершъ за те ий не любився,
Що вен у Трои народився
И мамою Венеру звавъ,
И що його покойний дядько
Парысь, Пріамово дитятко,
Путивочку Венере давъ.

(П.Житецкий «Энеида Котляревского и древн[ейшій] список ея», 1900, ст. 3-4)

В «Енеїді» ж ми знаходимо: “послі”, “поکیل”, “мні”, “вовся”, “помоч” і інш.

Місцевий, діалектний характер носить також мова Г. Квітки-Основ'яненка. Це говірка районів, що тяжили в той час до Харкова, як торгового центру. Приклади стверджують таку думку:

“Ніжками тупотять, підківками бряжчать, побравшись за рученьки **вिवорчуются**, то **вп'ять** розійдуться, то як утінки плавно пливуть, тільки головками **повожуть**; то **вп'ять** у дрібушки” («Маруся»).

“От він, поховавши батька, сюди-туди оглядівся, аж уже йому годів двадцять п'ять; нігде дітись, треба женитися, треба дівки **ськати**... Батько бо його, старий Улас, був собі скупенький і коли було Микита, як **озьме** його за серце, стане батька прохати...” («Конотопська відьма»).

Діалектизми, подібні до підкреслених тут нами, знаходимо дуже часто, як от: “озьметься”, “дивлються”, “опрочих”, “викидовати”, “овсі”, “танцювати”, “вп'ять”, (-знову), “зашучувати”, “биля”, “мабуте”, “одвіт”, “не заньме”, “поприньмати”, “против”, “обітреть”, “послушною хазяйкою”, “скілки”, “зобидити”, “тілки”, “тогді”, “білш”, “вічного” і інш. Сам Квітка не раз підкреслював свій мовний натуралізм у листах до П. А. Плетньова: “Мне было досадно, что все летают под небесами, изобретают страсти, создают характеры; почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на ³³ | ³⁴ глаза. Живя на Украине, приучаясь к наречию жителей, я выучился понимать мысли их и заставил своими словами пересказать их публике. Вот причина внимания, какого удостоены «Маруся» и другие, потому что писаны без всякой прикрасы и оттушевки” (лист від 8/II – 1839 р.). “По случаю, был у меня

спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Знал его удобство, я написал «Марусю» и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться. И так пошло далее, именно для одной забавы себе, веселого чтения с женой и видя, что землякам это нравится”. (Лист від 15/III – 1839 р. Цит. з «Літ. Критики» № 2-3, 1939 р., ст. 107).

Як бачимо, сам Квітка, пишучи українською мовою, не ставив перед собою певних завдань, писав для “забави”. Серйозної, творчої роботи над мовою не було, мова бралась “без всякої прикрасы и оттушевки”.

II.

Прихід в українську літературу геніального кріпака Т.Г. Шевченка робить справжній поворот в питаннях організації української літературної мови. Розгляд основних питань в розв’язанні літературної мови дошевченківської, аналіз того, що зробив Шевченко і значення його роботи для спрямування дальшого розвитку мови дає повне уявлення про той поворот, що ставить мовну практику Шевченка на межі до нового. Роль Шевченка як основоположника української літературної мови, може бути представлена в усій своїй величності, якщо оцінити з погляду самого Шевченка все попереднє і вплив його на мову всієї наступної літератури.

Не можна недооцінювати того позитивного, що було вже зроблено для української мови до приходу Шевченка. І все це знайшло високу оцінку перш за все у самого Шевченка. Він присвятив багато уваги цьому в своїх поезіях і зокрема І. Котляревському і Основ’яненку. Звертаючись до Квітки-Основ’яненка, Шевченко пише:

А ти, батьку, —
Як сам здоров, знаєш,
Тебе люди поважають,
Добрый голос маєш («До Основ’яненка»).

Оцінивши так його “голос”, Шевченко закликає продовжити роботу.

Співай же їм, мій голубе!
Про січ, про могили —
Коли яку насипали; ³⁴ | ³⁵
Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку! Щоб нехотя
На весь світ почули.
(«До Основ’яненка»)

Вшановуючи пам’ять І. Котляревського, Шевченко присвячує йому такі рядки:

Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;

Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.
(«На вічну пам'ять Котляревському»).

Але Т. Шевченко не міг не заявити також і про те негативне, що характеризує його попередників, про своє зовсім інше ставлення до мовної практики. Оцінюючи мовні погляди своїх попередників, гостро заперечуючи їм, Шевченко цим самим твердо стає на нові позиції, заперечує і руйнує старе. Критикуючи Основ'яненка та Гулака-Артемівського, він пише: “Покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колісці од матері, а Г.-Артемівський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзеним і богупротивним панством”. (З передмови до «Кобзаря», 1847 р.).

Там же знаходимо у Шевченка відмежування і від мовної практики Котляревського: “Прочитали собі по складах «Енеїду», та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або у польського магнатства кайдани волочать, — то тоді і скажете, що «Енеїда» добра, а все таки сміховина...” (З передмови до «Кобзаря», 1847 р.).

Шевченко дуже різко висловлюється, засуджуючи мовну практику Г. Сковороди. Він різко протиставляє мову народної пісні “вінегретній” мові творів Г. Сковороди, говорячи устами героя свого твору:

“Не было другой такой ночи в моей жизни, да, верно, и де будет. Долго беседовали мы с ним о разных предметах и случайно коснулись моей слабой струны, народных наших песен. ³⁵ | ³⁶ Ни один профессор словесности в мире не прочитывал так своей лекции о значении, влиянии и достоинстве народных песен. И с какой глубокой любовью изучил он слова и мотивы наших прекрасных душевных песен.

— Да, — говорил он, — после этой трогательно простой прелести наших песен, что значат уродливые создания современных нам романсов. Кроме безнравственности, ничего более. И чрезвычайно деликатно коснулся песен покойного своего учителя музыки Сковороди. Он сказал: — Это был Диоген наших дней, и если б не сочинял он своих винегретных песен, то было бы лучше”. («Близнецы»).

В другому місці Шевченко знову про це: “Заметить надо, что Никифору Федоровичу страшно не понравился знаменитый Козак-стихотворец. Он обыкновенно говорил, что это чепуха на двух языках, и я вполне согласен с мнением Никифора Федоровича. Любопытно бы знать, что бы он сказал, если бы прочитал «Малороссийскую Сафо». Я думаю, что он выдумал бы какое-нибудь новое слово, потому что слово “чепуха” для нее слишком слабо. Мне кажется, никто так внимательно не изучил бестолковых произведений философа Сковороды, как князь Шаховской. В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода, а почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои!..” («Близнецы»).

Значення Т. Шевченка, як основоположника української літературної мови, не вичерпується лише запереченням старого і створенням нового. Ця нова мовна практика стає вирішальною для всього дальшого розвитку української мови. Шевченко стає зразком для мовної практики всієї наступної літератури, тієї мовної практики, що її спадкоємцем є широкі трудящі маси нашої епохи, епохи соціалізму. Мовна практика «Кобзаря» знаходить своє продовження у кращих майстрів слова, класиків української літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття. На «Кобзарі» виховувались і вчилися писати М. Вовчок, П. Мирний, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський. Вони збагатили українську мову традиціями Шевченкового «Кобзаря», продовжували і доповнювали його своєю творчою роботою в розвитку української мови. «Кобзар» – неперевершений зразок в мовній творчості наступної після Шевченка української літератури. А про те, що «Кобзар» являє собою мовний фактор, – це незаперечно. Таку саму мовну думку висловив ще сам Т. Шевченко своїм епіграфом з передмови до «Кобзаря» 1847 р. В цьому епіграфі і відбито мовний напрям «Кобзаря», бо саме епіграф і має завдання висловити цей загальний нагір'ям. Епіграф Т. Шевченко бере з грибоєдовської комедії «Горе от ума»:

Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев. ³⁶ || ³⁷

Силу слова, яке поставив Шевченко на сторожі революційного народу, змальовано в його поезіях. Поет гнівно засуджує не щирі уста, «медоточиві» уста, слова, закликає скувати лукаві уста:

Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ты, о господи єдиний,
Скуєш лукаві уста,
Язык отой велеречивий,
Мовлявший: – Ми не суєта!
(«Подражаніє ХІ псалму»)

Т. Шевченко возвеличує слово, язык “малих отих рабів”, їх революційних прагнень:

І возвеличимо надиво
І розум наш і наш язык...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
– Воскресну я! – Той пан вам скаже, –
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.
(«Подражаніє ХІ псалму»).

Т. Шевченко вивів мову із вузькості і провінціальності, діалектної обмеженості, із закутка, як це було до нього, на нову широку дорогу, він творить нове могутнє слово, яке понесено далі демократичним крилом української літератури. В цьому вага і значення Шевченка, як основоположника української літературної мови. Шевченко настроює звучання мови на інший, новий лад, він створює новий голос: “Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!”. (Запис у Щоденнику від 5/IX-1857 р.). ³⁷ | ³⁸

III.

Перші спроби впливати на наступний розвиток художнього слова, спрямувати його відповідно знаходимо у самого Шевченка ще при його житті. Після смерті поета ці функції виконує могутнє слово безсмертного «Кобзаря». Так впливає Т. Шевченко на М. Вовчка. Прихід в літературу М. Вовчка Шевченко привітав спеціальним віршем, їй присвяченим. Він привітав цим віршем виступ М. Вовчка, як виступ “молодої сили”, щоб “наше слово не вмирало”. У мові М. Вовчка поет вбачає таке слово, що закликано продовжити могутнє слово «Кобзаря». Шевченко пише:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
(«Марку Вовчку»).

І Марко Вовчок виступає першим спадкоємцем Шевченка, його “донею”, продовжувачем його мовної практики:

О доле!
Пророче наш! Моя ти доне! —
Твою думу назову.
(«Марку Вовчку»).

І не дивно, що, розглядаючи мовні питання, П. В. Анненков у 1862 році в своєму «Письме из Кіева» пише: “Виключення становлять Шевченкові пісні та кілька оповідань Марка Вовчка та інших: їх проста, але надзвичайно образна мова не боїться докорів...” («П. В. Анненков и его друзья», СПб, 1892, ст. 376). Як бачимо, ще 1862 р. уже було відмічено мовну спільність між Шевченком і М. Вовчок. М. Вовчок стала, безперечно, дійсним продовжувачем мовних традицій «Кобзаря». Шевченко, в цьому розумінні, був батьком авторки «Народних оповідань». Він свідомо взяв на себе це ім’я, як це видно з листа Марка Вовчка до Шевченка, так саме, як і М. Вовчок вважала для себе за приклад слово, пораду Шевченка: “Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули, чи ні, що Ви названий батько. Коли взяли ім’я, то взяли й біду батьківську: тепер думайте і не забувайте”. (Лист М. Вовчка до Т. Шевченка, 1861 р.). ³⁸ | ³⁹

Коли в 1846 році відбулась дискусія між Гулаком і Марковичем (а Маркович мав велике значення в формуванні поглядів М. Вовчка) про дальші шляхи розвитку української літератури, то Гулак писав, що “Естественное постепенное развитие языка требует теперь, чтобы поэзия перешла в прозу...”. Так уявляється дальший процес розвитку мовної практики Шевченка. Письменницька діяльність М. Вовчка стала здійсненням цього шляху: від Шевченка до М. Вовчка.

Поради Т. Шевченка були великою силою для М. Вовчка, прикладом для її роботи. М. Вовчок присвятила свою «Інститутку» Т. Шевченку. Немає сумніву, що в роботі над «Інституткою» вона вбачала здійснення порад великого поета. Про те, як М. Вовчок виконувала волю Шевченка, сама письменниця розповіла так: «В мае 1859 или 1860 г. перед выездом г-жи Марко Вовчок за границу, Т. Г. Шевченко завещал автору непременно заняться обработкой сказок. "Гляди-ж, доню, – просил поет его, – щоб ти мені написала копу-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок...". Выполняя волю поэта и данное ему слово, г-жа Марко Вовчок обработала несколько народных сказок” («Киевская старина», 1902, кн. 10).

Шевченко високо ставив твори М. Вовчка і оберігав од того, щоб їх не виправляв Куліш. Так, у листі до Зуйченка 1885 р. Куліш скаржився: “Я й чув, що Тарас на мене ремствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! "Він їх опрозить!" гукав неборак...” (Д. Яворницький «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка», ст. 13).

Найяскравіший вираз тієї думки, що М. Вовчок є наступниця мовної діяльності Т. Шевченка, ми знаходимо у самого ж Т. Шевченка. У спогадах Ів. Тургенєва читаємо, що на його питання – у кого з українських письменників треба вчитись мови, Шевченко “с живостью отвечал: Марко Вовчка! Он один владеет нашей речью!”

Після М. Вовчка мовна практика Т. Шевченка знаходить своє продовження у П. Мирного. Перші його твори своєю мовою були в цілковитій залежності від Шевченкових поезій. Іноді Мирний переносить з «Кобзаря» цілі мовні звороти лише з деякими видозмінами. Вірші Мирного, які він писав на початку своєї творчості, були цілковитими переспівами Шевченка.

У Шевченка:

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих, – любо їм,
Очам негрішним молодим. ³⁹ | ⁴⁰
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.
(«Огні горять...»)

У П. Мирного:

Музика тне, музика грає,
Огнем господа вся палає;
Квітки і пахощі тендітні,
Убори пишно-розманітні
Перед очима так і мають,
А молоді обличчя грають
Красою, щастям; ясні очі
Мов зорі світять опівночі...
Веселий гомін окриває
Усю господу, не стихає
Ні на хвилину. Це весна
Серед зими до нас прийшла,
Зімліле серце огортає,
Про щастя молоде співає.
Тільки моє його не знає –
Несказано гірка нудьга.
Од краю самого й до краю,
Отрута наче та, проймає...
Чого ж вчепилась навісна?
Того, що тут тебе нема!

У листі до М. П. Старицького від 26/III-1882 р. Мирний описує свою роботу над мовою «Повії» і мріє про те, щоб підняти свою мову «як підняв її Шевченко у пісні». Ось як він про це розповідає: «Уп'ять-же уже й підкінечня робота показує, що треба багато дечого переробити у другій частині як прийдеться звести усе до купи – то тоді знову треба все перебрати та перетрусити. У такій великій праці та ще не за одним заходом робленій, сами, добродію, знаєте, знайдеться дечого і багато лишнього і не договореного, – лишнє треба геть одкинути, невимовлене договорити. До цього хоч мені мова і не дуже завгорює, то все ж її треба причепурити, щоб кажу не стид було перед людьми показатися. Дуже б мене уразило, коли б хто сказав, що це я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу тільки не свого мення, а про славу самого діла. У мене одна думка: якби нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шев⁴⁰ | |⁴¹ченко у пісні. А чи я це зроблю, чи другий – для мене байдуже («Записки іст[орично]-філ[ологічного] відділу Укр[аїнської] Академії Наук», кн. V, ст. 69).

Творчий шлях Л. Українки – це також шлях послідовника Т. Шевченка. Найвизначніша поетична сила після Шевченка, вона разом з тим і найвизначніша продовжувачка його.

В своїх поезіях вона сформулювала ставлення до Шевченка не лише своє, але й усіх передових українських письменників-класиків кінця XIX і початку XX століття. З приводу Шевченківських роковин вона писала:

Не він один її любив.
Віддавна Україну
Поети славили в піснях,
Немов красу–дівчину.

Від неї переймали сміх
І жарти, і таночки,
Її байки, немов квітки,

Сплітали у віночки.

Той в ній давнину покохав,
Той мрію молоденьку, —
Він перший полюбив її,
Як син кохає неньку.

І далі, в цій же присвяті, Шевченко характеризується, як перший поет, гідний наслідування, якого “і смерть не погасила”:

Він перший за свою любов
Тяжкі дістав кайдани,
Але до скону їй служив
Без зради, без омани.

Усе знесла й перемогла
Його любові сила,
Того ж великого вогню
І смерть не погасила.
(«На роковини»).

Незаперечним є той факт, що Леся Українка знаходить собі одно з перших місць серед послідовників Шевченка. “Цей ре волюційний протест Шевченка — його традиції є і в кращих творах громадської поезії Франка та Лесі Українки”. (А. І. Білецький «Леся Українка та її твори», передмова до I тому вибраних творів, ст. XII, 1937 р.). ⁴¹ | ⁴²

Л. Українка дуже великого значення надавала своїй мові, “гартуванню” її; в поетичній формі вона це сформулювала так:

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здима вражі голови з плеч?

Ти, моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова...
(«Слово, чому ти не твердая криця»).

І тут, у мовних питаннях, як і в усій своїй творчій роботі, Л. Українка була продовжувачем Т. Шевченка:

Хай же промінь твоїх думок
Поміж нами сяє, —
“Огню іскра великого”.
На вік не згасає!
Щоб між нами не вгасало
Проміння величне,
Ти “поставив на сторожі”.
Слово твоє вічне.
(«На роковини Шевченка»).

Тут Л. Українка прямо перегукується з Шевченковим словом, вважаючи себе продовжувачем його заповітів. (Дивись для порівняння, наприклад, Шевченкове «Подражаніє XI псалму»).

Творче становлення М. Коцюбинського виходить також з революційно-демократичних традицій творчості Т. Шевченка. Письменницький талант Коцюбинського виховувався на читанні «Кобзаря». Про силу впливу Шевченкового слова розповідає сам Коцюбинський у своїх автобіографічних листах. Так, наприклад, у листі до М. Мочульського від 17/XI-1905 р. він пише: «Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко-Вовчок, а потім Шевченко. Вже тоді я почав складати вірші і писати повісті. Читання настільки перевернуло мій світогляд, що я з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, став на 13 році життя атеїстом, а на 14 – соціалістом». (Цит. за книгою І. Стебуна «Михайло Коцюбинський», 1938 р., ст. 155).

В другому листі від 18/XI-1902 року він пише: «На 13 році я випадково дістав кілька томів «Основи» і оповідання Марка Вовчка, а потому «Кобзар» уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях». (Там же, ст. 155).

А. Саликовський у своїх спогадах розповідає, що ще на початку 80-х років Коцюбинський дуже захоплювався Шевченком: ⁴² | ⁴³ і декламував поезії «Кобзаря» (А. Саликовский «Из воспоминаний»).

З приводу розвитку української мови, на якій писав Шевченко, Коцюбинський говорить в газеті «Волинь» – 22.II-1898 р., що «... еще лучшим воздаянием Шевченко было бы устранение внешних препятствий хоть к некоторому развитию прославленного им малорусского слова». (М. Коцюбинський «Твори», т. V., ст. 275, ДВУ, 1929 р.).

І цілком природно, і не випадково, що епіграфом до свого першого твору Коцюбинський бере слова Шевченка:

“За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило,
А хату раєм називають”.

Будучи вихованим на Шевченкових творах, М. Коцюбинський протягом усього свого творчого шляху був одним із кращих наслідувачів також і мовної практики Шевченка.

Наведені тут факти і матеріали стверджують думку про Шевченка, як основоположника української літературної мови. Т. Г. Шевченко – це велична фігура, яка стоїть на межі між старим і новим в історії української мови. Критично засвоївши попереднє надбання, зробивши поворот в організації мови, Шевченко дав зразки, які виводять українську мову на широкий шлях дальшого розвитку і удосконалення. Цю дальшу роботу держать у своїх руках кращі наступники великого Кобзаря, класики української літератури – М. Вовчок,

П. Мирний, Л. Українка, М. Коцюбинський і інш., що є також класиками української літературної мови.

Геніальний «Кобзар» стає першими сторінками історії літературної мови, історії, що пишеться наступниками і продовжувачами Шевченка. Шевченко дає вперше мовні зразки, які стають прикладом для наступної літератури.

Сила Шевченкового слова в тому, що воно заглянуло далеко в майбутнє, ставши дійсно літературним словом, базою для дальшої роботи своїх наступників. Сила Шевченкового слова полягає в тому, що ніхто перед ним не поставив таких широких завдань, як це зробив творець «Кобзаря». Тільки Шевченко ясно сформулював те, що “буде”:

Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люди виростуть. Умруть ⁴³ | | ⁴⁴
Ще не зачатії царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.
(«І Архімед і Галілей»).

Мова Шевченка оцінена його наступниками, як така, що втілила в собі небачені можливості для дальшого зросту і тому стала для них зразком.

Мовна практика «Кобзаря» стала також зразком, прикладом і для літератури нашої епохи, епохи соціалізму. Кращі наші майстри слова стали спадкоємцями Шевченкової мови. Про це розповідають радянські поети, письменники. П. Тичина в своїй промові на мітингу, присвяченому відкриттю пам’ятника Шевченку, заявляє: “І молоде радянське покоління смаки свої виховує на творах поета”. (Промова на мітингу 9/III-1939 р.). На Шевченківському пленумі СРП СРСР О. Толстой проголосив: “Дивним чином поезія Тараса Григоровича Шевченка сплелася з нашими найвищими завданнями літератури соціалізму. Ці завдання ставить перед нами народ, наше ростуче гуманітарне суспільство. Ось ці завдання: народність літератури, яка всіма коріннями уходить в психіку народу, в його сприймання, в його культуру, в його мову”. (Промова на Шевченківському пленумі).

О. Корнійчук говорить про Шевченкову мову, як про невичерпне джерело для української радянської літератури: “Велика простота мови Шевченка, точність, незвичайна музичність, мужнє звучання досі залишаються для радянських письменників України невичерпним джерелом і зразком величезної роботи поета над словом”. (Доповідь на Шевченківському пленумі).

М. Рильський, аналізуючи поетику Шевченка, говорить: “Широкі перспективи відкриті і для вивчення багатой лексики і дуже глибокої синтакси Шевченка. Прикро, що досі нема словника Шевченківської мови, хоча вираз “Мова Шевченка” вживається дуже часто і не завжди доречно. Ясно покищо одно: лексичної і синтаксичної сміливості не завадило б повчитися у Тараса Григоровича і деяким нашим сучасникам”. І далі; “... вірші автора «Катерини» і «Кавказа» є і довго ще будуть, поруч з віршами Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Руставелі, запліднюючим началом в нашій поезії”. (Доповідь на Шевченківському пленумі).

IV.

Як же піднісся Т. Шевченко до таких висот художнього слова, що стали поворотним пунктом в організації української літературної мови? ⁴⁴ | ⁴⁵

Для нас тепер є безперечним те, що такої культури мови досягнуто в результаті свідомої творчої роботи Шевченка, гігантської роботи над мовою. Не можна, перш за все, не заперечити тої невірної думки, що твердить про якусь “стихійність” і “самобутність” поета. Вся діяльність Шевченка – колосальна творча робота. Неперевершені в українській літературі зразки слова з’явилися наслідком величезних зусиль, шукань, грандіозної роботи над мовою. Це питання тепер уже знову поставлено в роботі І. Айзенштока «Вдохновение и труд в творчестве Шевченко», де говориться: «В специальной Шевченковской литературе до последнего времени было распространено представление о нем, как о поэте стихийного дарования, поэте "нутра", творившем под влиянием вдохновения, наития свыше, писавшем легко и быстро, ронявшем свои стихотворения и даже целые поэмы и затем быстро забывавшем о них”. («Лит[ературная] учеба», №1, 1939 р., ст. 39).

І цілком слушно І. Айзеншок своїм дослідженням заперечує таке уявлення про Шевченка: “Можно было бы и еще привести подобные факты вполне достоверные биографически и тем не менее ни в какой мере не подтверждающие того общего и неверного представления о поэте, о котором упоминалось выше”. (Там же, ст. 40).

Така шкідлива думка про якусь “стихійність” та “самобутність” Шевченкової роботи мала на меті обгрунтувати твердження начебто малокультурності поета. Ця думка веде свій початок ще від П. Куліша, як про це розповідає сам Шевченко у своєму «Журналі»: “В эпилоге к «Черной Раде» П. А. Кулиш, говоря о Гоголе, Квитке и о мне грешном, указывает на меня, как на великого, самобытного народного поэта». (Запис 26/X-1857 р.).

Не таким був Шевченко, не “самобутним”, як це твердять буржуазні дослідники, Шевченко – людина високої культури, передова людина свого часу, людина великого розуму, наукової ерудиції. Він піднісся до вершин в своїх теоретичних поглядах для того часу також і на мовні питання, вивівши цим літературну мову на широкі шляхи. От через те саме і заслуговує великої уваги і врахування його робота над мовою. Творча лабораторія його мови – надзвичайно інтересна частина його роботи, що заслуговує на уважне дослідження.

У нас є чимало матеріалів, які висловили самі поети і письменники про роботу над своєю мовою. Так, наприклад, недавно, 30 грудня 1938 року, О. Толстой розповів молодим письменникам про свою роботу: “Не бывает никогда, ни у кого, – говорит О. Толстой, – чтобы было легко писать, чтобы "лилось из-под пера". Писать всегда трудно, и чем труднее, тем лучше выходит”. Розповідаючи про ту “школу”, яку він пройшов, О. Толстой указує, як перед ним постало “грізне питання зброї письменника, питання його мови”. “Что же это за орудие? В данном случае это язык, на котором говорит твой ⁴⁵ | ⁴⁶ народ. І стало завдання серйозного і глибокого вивчення мови, роботи над мовою. О. Толстой себе запитує: “Почему я пишу фразу так, а не эдак? Выбираю те слова, а не эти? В чем законы языка? Какой здесь критерий?”. “Я начал, изучать народный русский язык по сказкам, песням, по записям «Слова и дела», – т. е. по судебным актам XVII века, по сочинениям Аввакума. Я начал слушать язык

в жизни. Я начал понимать, в чем секрет языка. Французские символисты говорили, что мысль можно выразить только одной единственной фразой, и нужно найти эту фразу. Этими-то единственными, законченными фразами и должен оперировать художник. К этим единственным, законченным фразам он должен стремиться: к алмазному языку”. («Лит[ературная] учеба», №2, 1939 р., ст. 10-11).

На жаль, Шевченко не залишив після себе таких документів, які розповідали б прямо, спеціально про його роботу над мовою. Але є дуже багато матеріалів, які все ж, хоч і не прямо про це говорять, але вказують на велику творчу роботу поета над своєю мовою на процес цієї роботи. Такими джерелами для нас є «Журнал» і листування Шевченка. Особливо цінний матеріал дає його «задушевна» книга «Журнал». Записи Шевченка в щоденнику розкривають нам двері в творчу лабораторію поета, дають можливість дослідити і зрозуміти шляхи здійснення його творчих задумів, характер і методи роботи і т. д. «Щоденник Т. Шевченка справді являє собою майстерню великого художника слова». Записи Шевченка в щоденнику «...розкривають міркування автора про жанрові особливості й мову» його творів. (О. П. Парадиський «Щоденник Т. Г. Шевченка»).

Шевченко наполегливо працює над своїми творами, переробляє, переписує, відбирає краще. Про таку роботу він сам розповідає: «Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна»? («Журнал», запис 21/II-1858 р.).

Про роботу над мовою поезій свідчать також варіанти, яких було, безперечно, у Шевченка значно більше, ніж ми зараз їх маємо. Навіть і ті редакції та поправки, які збереглися, свідчать про велику роботу, але ще більше їх до нас не дійшло, бо умови роботи й життя були такі, що йому доводилося переховувати свої поезії від царського ока. Отже, навряд чи думав поет про переховування ще й поправних варіантів.

В статті «Як працював Шевченко» Ів. Гончаренко пише: «Невеликий вірш «Сон» має чотири варіанти, що збереглися. Ми бачимо, як кожний наступний варіант все більше опрацьовувався і викінчувався поетом, як Шевченко працював над віршем, словом, образом. Чимало інших віршів (і поем) Шевченка збереглося також у декількох варіантах, що мають на собі сліди глибокої роботи. Коли читаєш вірші Шевченка, то здається, що поет взяв і одразу написав, легко й просто: ⁴⁶ | ⁴⁷

Село! І серце одпочине...
Село на нашій Україні –
Неначе писанка: село
Зеленим гаєм поросло... і т. д.

Зовсім не так! Спочатку поет написав:

Село... І серце оживає
Зелений гай, в зеленім гаю.
Неначе.

Ці рядки не задовольнили поета, він їх перекреслив і почав знову:

Село!.. І серце замірає

(В зеленім (раї) гаї, як у раї)
Неначе в раї в темнім гаї
Сади зелені зацвіли.

Потім перекреслює і ці чотири рядки, разом із дев'ятьма наступними, і, зрештою, пише:

Село! І серце одпочине...
Село на нашій Україні
Неначе писанка
(Понад водою все) село
Зеленим гаєм поросло...

Художня простота досягається великою наполегливістю, напруженою творчою роботою. Шевченко багато працював над формою вірша". («Літ[ературна] критика», №3, 1937 р., ст. 81-82).

Далі цікаво таке: “Дошукуючи епітет до слова "серце" у поемі «Марія», поет зупинився на епітеті "чистеє" ("серце чистеє") після того, як написав був "миле", "скорбнеє", яке послідовно закреслював». (Там же, ст. 81).

Таких прикладів можна було б наводити дуже багато. І всі вони утверджують думку про грандіозну роботу Шевченка над мовою своїх поезій.

Шевченко — зразок надзвичайно високої культури мови не лише в своїх поезіях, а також навіть і в діловому листуванні і скрізь, де доводиться користуватися словом.

Шевченка ще можна було б назвати й основоположником суворих вимог до культури слова, великої роботи над словом. Таке положення не лише зафіксовано на зразках його мовної практики, а також і в його висловленнях по цьому питанню.

Так, наприклад, у листі до Я. Г. Кухаренка (1859 р.) Шевченко пише: “А тепер я заходжусь сердитися на тебе отамане наш батьку кошовий! Мабуть ти давно в землях християнських не був і доброї мови християнської не чув, бо зовеш мене за⁴⁷ | ⁴⁸ кадишним другом. Чи ж чути було колинебудь між християнами таке бридке, паскудне слово? Мабуть ти, батьку забув нашу християнську мову і доценту побусурменився?”.

Як бачимо, Шевченко дуже різко заперечує такому слововживанню, виступаючи проти слова “закадишний”. За таке слово він “сердиться”, тому що знає його як “бридке” й “паскудне” слово. І не дивно, що так саме негативно поставився Шевченко до цього слова, бо як старіші, так і сучасні наші словники характеризують його семантику як “удалой”, “отчаянный” (В. Даль) або як “фамильярное” (Д. Ушаков).

Шевченко, як глибокий знавець усіх тонкощів мови, відчув зразу ж цей негативний зміст слова. Цей факт має велике значення для з'ясування мовного чуття поета і глибокої роботи його над словом.

Письменник, поет повинен багато працювати над собою, над своєю мовою. І Шевченко це формулює в «Журналі» так: “Как инструмент виртуозу, как кисть

живописну, так літератору необхідно ежедневное уражненіе пера”. (Запис 14/VI-1857 р.).

Великий інтерес являють міркування Шевченка над слововживанням, над добором слів ще і в другому місці. Так, у «Журналі» він спеціально розглядає семантику слова “несчастный”. Для нього зовсім не однаково, не байдуже, як, по виношенню до кого, коли саме вживається це слово і в якому оточенні. Шевченко записує: «Слово "несчастный" имело для меня всегда трогательное значение, пока я его не услышал в Орской крепостн. Там оно для меня опошлело, и я до сих пор не могу возвратить ему прежнего значения, потому что я до сих пор вижу_только мерзавцев под фирмою несчастных”. (Запис 25/VI-1837 р.).

Шевченко тут у своїх міркуваннях з приводу слова констатує явище здвигів у значенні його. Сучасна лінгвістика це явище назвала “енантіосемія”, тобто перехід значення слова в протилежне. Працюючи уважно над словом, тут Шевченко відзначає теж саме, що “... значения слов во всех языках не представляют собою фактов большой устойчивости и ограниченности, природа слов чуть ли не в каждой новой фразе дает о себе знать новыми оттенками по отношению к другим сочетаниям, в которых слово это уже воспринималось”. (Л. А. Булаховський, «Курс русск[ого] лит[ературного] языка», 1939 р., ст. 51). Шевченко, знавець мови, відмітив цей процес зміни значення у слові “несчастный” в певному соціальному оточенні, де це слово, як він каже, “опошлело”.

Геніальне чуття до слова, геніальне знання і розуміння природи слова – властиве Шевченку. І коли думка не співпадає з словом, коли фраза закликає приховати думку, він, як тонкий знавець мови, засуджує таке зловживання мовою. За фразою Шевченко викриває справжню думку автора. Про способи виражати свою думку у Лібельта Шевченко занотовує “Ли⁴⁸ | |⁴⁹бельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я сомневался) и думает по-немецки” (Запис 10/VII-1867 р.).

Досягти повної ясності, точності своїх думок – таке завдання роботи над мовою, на думку Шевченка. І він багато, уперто працює над тим, щоб досягти мовної простоти, ясності і точності. Так, у «Журналі» він розповідає про роботу над листом до графа Ф. П. Толстого, якому Шевченко був багато зобов’язаний в справі прискорення повернення з заслання. “Сегодня весь день и до половины ночи работал над письмом графу Федору Петровичу и ничего не мог сделать с этим неудающимся письмом. Мне хочется высказаться как можно проще и благороднее, а оно выходит или высокопарно до смешного, или чувствительно до нелепого, или, наконец, льстиво до подлого, но никак не выходит то, чего бы мне хотелось. Это, вероятно, оттого оно у меня не клеится, что я еще не пришел в себя от радости... напишу сначала черновое письмо, а, попростывши немного, напишу и беловое”. (Запис 26/VII-1857 р.).

Про значення слова, про відповідність його до висловлюваної думки записує Шевченко також, говорячи про слово “клуб”, коли мова йде про назву “русского дворянского сборища”. Критикуючи цей “клуб”, Шевченко добирає для нього підходяще слово: “Русские люди, в том числе и нижегородцы, многим одолжились от европейцев и, между прочим, словом “клуб”. Но это слово совершенно не к лицу русскому человеку. Им бы лучше было одолжиться подобными словами, – а оно верно существует в китайском языке, – одолжиться бы у китайцев и японцев, если они отринули свое родимое слово по сиделки, удивительно верно изображающее русские дворянские сборища. У европейцев

клуб имеет важное политическое значение, а у русских дворян это даже и не мирская сходка, а просто посиделки. Они собираются посидеть за ломберными столами, помолчать, поесть, выпить, и, если случай поблагоприятствует, то и по сусалам друг друга смазать”. (Запис 3/Х-1857 р.).

Тут Шевченко, гостро висміявши дворянські клуби, добирає також гостре слово для його називання, таке слово, що найкраще б відповідало суті того явища, про назву якого говориться. І цілком природно, коли, висміюючи ці “клуби”, Шевченко також вдало добирає спеціальний діалектний російський лексикон, щоб схарактеризувати цим явище. Таке, наприклад, він вживає слово “сусалы”, яке тлумачиться в «Опыте областного великорусского словаря» так: “С у с а л ы . Рожа, харя. Сусало расквасил ему. Псков-Твер.”.

Шевченко, як творець неперевершених зразків слова в українській літературі, проробив гігантську роботу над мовою своїх творів. Не раз поет сам також розповідає в своєму «Журналі» про таку свою роботу. Переписувач рукопису Шевченкового твору викликає зненависть у поета за свою безграмотність.⁴⁹ | ⁵⁰ Шевченко записує: “Вздумалось мне просмотреть рукопись моего «Матроса». На удивление безграмотная рукопись, а писал ее не кто иной, как прапорщик Оренбургского отдельного корпуса, баталиона №1, г. Нагаев, лучший из воспитанников Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса. Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница? Проклятие вам человекоубийцы — кадетские корпуса!” (Запис 22/Х-1857 р.).

Далі Шевченко розповідає про роботу над цим своїм твором, звідки довідуємось про увагу саме до “складу речі”: “Продолжаю по складам прочитывать и поправлять «Матроса» и ругать безграмотного переписчика, пьяницу прапорщика Нагаева. Прочитывая по складам мое творение, естественно, что я не могу следить за складом речи. Убедился только в одном, что название этого рассказа необходимо переменить. Пока не придумаю моему «Матросу» другого, более приличного, имени, назову его так: «Прогулка с пользою и не без морали».” (Запис 25/Х-1857 р.).

Як бачимо, лише сама назва твору уже викликає велику роботу, повертає увагу Шевченка. Таке саме свідчення ми знаходимо про роботу над назвою й іншого твору: «В продолжение этих четырех дней писал поэму, названия которой еще не придумал. Кажется я назову ее «Неофиты, или первые христиане».” (Запис 8/ХІІ-1857 р.).

Метод роботи над своїми творами, який полягає в багаторазовому переписуванні, перероблюванні, властивий для Шевченка. Про «Відьму» він розповідає, як працював над нею, готуючи до друку: “В ожидании Овсянникова и полицейского пропуска в Питер принялся переписывать «Видьму» для печати. Нашел много длинного и недоделанного”. (Запис 4/ІІІ-1858 р.). А пізніше Шевченко записує: “Продолжаю работать над «Видьмою»” (Запис 5/ІІ-1858 р.). Ще пізніше знову: “Я слишком плотно принялся за свою «Видьму», так плотно, что сегодня кончил, а работы было порядочно, и кажется порядочно кончил. Переписал и слегка поправил «Лилею» и «Русалку»”. (Запис 6/ІІІ-1858 р.). “Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год”. (Запис 18/ІІІ-1858 р.).

Будучи дуже самокритичним, Шевченко сам знаходить часто недоробки в своїх творах і прикладає багато зусиль для їх доопрацювання. Про роботу над «Варнаком» він пише: “Я весьма опрометчиво поступил с моим «Варнаком», и тем

более, черновую рукопись уничтожил. И теперь не знаю, что мне и делать. Если он у тебя переписан, то пришли его мне: там нужно многое поправить. Слог вообще довольно шершавый. Во всяком случае не посылай его Осипову. Я содержание помню и напишу его вновь”. (Лист до Залеського, між 3/VII-15/IX-1856 р.).

В листі до Аксакова Шевченко розповідає про свою роботу над однією з повістей: “Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку»... Судите вы меня, и судите ⁵⁰ | | ⁵¹ искренно и милостиво... я ученик, жаждущий дружеского искреннего суда и совета. Первая часть «Прогулки» мне показалась растянутою, вялою – не знаю какою покажется вторая... Мне необходим теперь труд, необходима упорная тяжелая работа...” (Лист до Аксакова, 16/II-1858 р.).

В якій мірі Шевченко був далекий від стихійності в своїй роботі над мовою, видно ще й з інших джерел. В деяких своїх листах він прямо ставить питання про “граматику” мови своїх творів. Безперечно, що ця сторона його творчої роботи привертала не абияку увагу, і теоретично поет також не міг не бути підготовленим. В листі до видавця альманаху «Вінок» Корсуна Шевченко пише: “... а поки що буде надрукуйте хоч це що маю – тільки друкуйте своєю граматикою, бо вона мені дуже полюбилась”. (Лист до О. О. Корсуна від 1842 р.).

В другому листі до Тарновського Шевченко пише: “Поправляйте будьте ласкові самі граматику, бо так погано выдержана коректура, що цур йому”. (Лист до Г. С. Тарновського від 1842 р.). Це ще раз підтверджує те, як далеко був Шевченко від байдужого ставлення до мовних питань, до граматики.

Є також свідчення і про те, як він працював над теоретичною підготовкою своєю. У «Журналі» Шевченко записує так: “Из Москвы Варенцов привез мне поклон от Щепкина, а от Бодянского поклон и дорогой подарок, его книгу «О времени происхождения славянских письмен» с образчиком древнего славянского шрифта. Сердечно благодарен Осипу Максимовичу за его бесценный подарок. Эта книга удивительно как пополнила современную нашу историческую литературу”. (Запис 10/XII-1857 р.). Звідси стає очевидним, що Шевченко був ознайомлений з усією сучасною йому літературою по цьому питанню, коли говорить про цінне поповнення її книжкою Бодянського. Шевченка цікавить все, і він компетентно підкреслює навіть наявність в книзі зразків старослав’янських шрифтів.

У російських повістях Шевченка теж є багато місць, що характеризують творчу лабораторію мовної його практики. Ось Шевченко указує на джерело деяких лексем: “Охотники, полагают надо, что были немного намоча морду (термин из их же словаря), спешились и начали ломать ворота” («Наймичка»). В другому місці: “У этой старой московки почти на выгоне было не то, что называют хатой, а вернее то, что у нас называют куренем, т. е. ежели посмотреть издали, то это скорее похоже на кучу навозу, нежели на жилище человека. Вблизи же она была, как говорится (и говорится справедливо), живописна”. («Наймичка»). Відчуття глибокої гіркості змісту слова: “Тут я впервые услышал слово “крепостной”. Горькое! проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз!» («Варнак»).

Як культурніша людина свого часу, Шевченко знає визначніші тодішні граматичні роботи. Є в нього кілька згадок про ⁵¹ | | ⁵² граматику Греча, як наприклад: “Ей простительно, но великий грамматик наш Н. И. Греч в своей «Истории русской

словесности» находит в них, кроме высоких эстетических достоинств, еще и исторический смысл” («Близнецы»).

Заслугує на особливу увагу робота Шевченка над вивченням французської мови. Свідчення про це є в автобіографічних повістях: “Думаю еще заняться французским языком, это необходимо” («Художник»). Про студента Демського Шевченко пізніше пише: “Он целый день проводит в аудитории, а по вечерам занимается со мною французским языком и читает Габбона” («Художник»). Ще пізніше: “Он со мною иначе не говорит как по-французски, за что я ему весьма благодарен, это для меня хорошая практика” («Художник»). І нарешті таке: “Теперь только я совершенно понял, как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков и как мне в этом случае французский пригодился. Я не знаю, как благодарить доброго Демского за эту услугу” («Художник»).

Не можна не відзначити, як це видно з наведених уже вище фактів, грандіозної роботи у Шевченка над мовою. Все це свідчить про величезну увагу до слова, глибоку любов поета до мови. І не дивно, коли він, знайшовши спільника в своїх поглядах на мову, висловлюється в «Журналі» з приводу нього так: “Какой милый оригинал должен быть этот г. Жемчужников. Как бы я счастлив был увидеть человека, который так искренно, нелицемерно полюбил мой милый, родной язык и мою прекрасную, бедную родину”. (Запис 10/XI-1857 р.).

Є також багато місць у поезіях Шевченка, які відбивають його погляди на мову. Величезна увага і зворушлива любов до слова змальована у поета, де він співставляє, порівнює свої думи з “тихими речами”, голуб’ятами, дітьми:

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб’ята,
Ізза Дніпра ширшого
У степ погуляти
.....
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю Вас, як діток,
І заплачу з вами.
(«Думи мої, думи мої»).

Душа і слово народне показується поетом як гігантська сила, що порівнюється з легендарним Прометеєм. Ця сила – не⁵² | |⁵³вмируща, ніхто не розіб’є її серця, ніхто не вип’є живущої крові, не скує живого слова:

Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип’є
Живущої крові, –
Воно знову оживає
І сміється знову.

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле,
Не скує душі живої
І слова живого,
(«Кавказ»).

Шевченко усвідомив своє покликання, як поета, як творця, організатора слова, цієї могутньої зіброї; він розуміє свою роль як сіяча слова:

О р ю

Свій переліг – убогу ниву! –
Та сію слово. Добрі жнива
Колись то будуть.
(«Не нарікаю я на бога»).

V.

Характерною рисою роботи дослідника мови Шевченка є те, що він не знайде у поета таких робіт, які б свідчили про його теоретичні мовні погляди. Вся робота Шевченка відбилася в його мовній практиці, як це видно вже з наведених вище фактів і це ж саме ствердиться в дальшому, при аналізі мови поезій.

Шевченко – перш за все практик у мовних питаннях. Але це зовсім не значить, що в нього не було певних теоретичних поглядів, як бази, основи для практичної своєї діяльності. Геній художнього слова, він був також носієм певних теоретичних поглядів у питаннях розвитку мови. Відсутність теоретичних робіт, де він міг би викласти свої думки, не позбавляє нас можливості говорити про певну закінчену мовну концепцію поета, про певний усвідомлений ним напрямок у мовній роботі. Шевченко глибоко розумів свої завдання і стоїть на передових позиціях не лише в практиці своєї мовної роботи, але також і в теорії,⁵³ |⁵⁴ як базі для практики художнього слова. І тут Шевченко піднісся до верховин теоретичної думки, ставши представником, фундатором і організатором мовного реалізму. Вся ж його практична робота була спрямована на те, щоб вивести мову на широкий шлях реалізму і народності.

Шевченко зробив поворот у конструюванні української літературної мови. Цю гігантську роботу він зафіксував у своїй мовній практиці. Але будучи не лише геніальним мовним практиком, погляд на цей поворот він же сам і записав у поетичній формулі. Відкинувши “ветхое”, “древнє слово”, поет підносить нове слово:

І додай,
Такоє слово їм додай
Без притчі; вискажи: – “Зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й регочете,
Що цар наш бог, і цар надія,
І нагодує і оґріє
Вдову і сирот... – Ні, не те!
Скажи їм ось що: – Брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах;

Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древнє слово
Розтленноє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...
(«Осії, глава XIV»).

Шевченко, заперечуючи старе, приносить нове, вогненне, полум'яне слово:

Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово...
(«Неофіти»).

Дбаючи про мовний реалізм і застосувавши його в своїй мовній практиці, Шевченко хоч і в поодиноких своїх вислов⁵⁴ | ⁵⁵люваннях, але показав свій погляд на його суть. Для Шевченка реалізм — це щирість і простота в мові, поєднана з глибокою народністю. Коли він говорить про «Записки о Южной Руси» Куліша, то оцінює їх позитивно саме тому, що Куліш тут свого “нічого не додав”. У листі до Я. Г. Кухаренка Шевченко пише про це так: “Такої доброї книги на нашому язичу ще не було друковано. Тут живо вилитий і Кобзар, і гетман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна Україна як на долоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, щира і розумна” (Лист від 22/IV-1857 р.). У другому листі до А. М. Марковича про цю ж книжку додає: “Живо і просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто” (Лист від 22/IV-1857 р.).

В автобіографічній повісті своїй Шевченко теж з приводу цього говорить: “Я не ленив, а не мастер об обыденной жизни своей рассказывать увлекательно, как это другие умеют делать”. “А пока овладею вашим секретом, буду вам писать как сердце продиктует, и моя простосердечная откровенность пускай пока заменит искусство” («Художник»).

Свої погляди на принципіальні мовні питання, ствердження мовного реалізму Шевченко сформулював також у своїх поезіях. Ці твердження становлять принципіальну засаду до мовної практики поета. “Тихе слово” поета — щире, правдиве, це — правда:

Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
(«Чигирине, Чигирине»).

Свій мовний реалізм, свою мову Шевченко сам розцінює як “немудру та щиру”, не “хитру”:

1. Прийми мою мову,
Немудру та щиру. Прийми, привітай!
(«На вічну пам'ять Котляревському»).

2. Без золота, без каменю.
Без хитрої мови.
(«До Основ'яненка»).

Програмно звучать у Шевченка також слова, присвячені актору-реалісту Щепкіну, другові своєму. Про поетичну музу Шевченко говорить, що вона повинна “неложними устами” промовляти до народу: ⁵⁵ | ⁵⁶

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.

.....
Мов живущою водою
Душу окропила.

.....
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи не ложними устами
Сказати правду.
(«Муза»).

Як теоретично, так і своєю творчою практикою Шевченко ствердив реалістичний напрямок у розвитку мови. І це створило широчезні, до того ще небачені перспективи в її розвитку. Як у теоретичних висловленнях, так і в усній мовній практиці Шевченка ми знаходимо повну гармонію щирості, простоти, ясності і глибокого змісту. Поет щиро і глибоко відбиває дійсність, не прикрашує, не стоїть осторонь від неї, дає справжні реалістичні зразки художнього слова. Добролюбов характеризує цю сторону так: “В «Наймичці» розказано історію дівчини, що підкинула свою дитину до бездітних старих, а потім стала до них за наймичку; вона все своє життя поклала в материнській любові і тільки перед смертю відкрила синові, що вона — його мати. Все це оповідання дістає особливу красу від тієї досконалої простоти, з якою змальовується все діло. Ні одного фразистого місця, ні одного хвастливого вірша; все таке рівне, спокійне, ніби покірне, тиха відданість цієї матері перейшла в душу самого поета”.

(Н. А. Добролюбов «Вибрані твори в одному томі». Держлітвидав, 1937 р., ст. 479).

Постать Т. Шевченка — це велика і складна постать, образ якої не можна вкладати в схему. В усій роботі геніального поета немає нічого другорядного, всі сторони його роботи знаходяться у взаємозв'язку, взаємно доповнюють одна одну. Через те, цілком природно, не може бути й мови про відрив його теоретичних мовних поглядів від мовної практики і так саме, далі, не можна

говорити про відрив мовної практики від загального спрямування в поетичній роботі.

Будучи великим революціонером у житті, Шевченко, разом з тим, великий революціонер у поетичній своїй творчості. Він же – великий революціонер, новатор і в мовних питаннях, в роботі над художнім словом. Шевченко в мовних питаннях не пішов тією стежкою, яка вже була протоптана його попередни⁵⁶ | ⁵⁷ками в українській літературі. Цей поворот позначився в мові Шевченка, як поворот від натуралізму до реалізму. Мовний натуралізм у попередників Шевченка нами вже проілюстрований на прикладах. І не дивно, що ще Полевой, говорячи про Квітку-Основ'яненка, указав у нього на “умение списывать с природы”. Так саме М. Погодін говорив, що “картина списана с природы”, коли характеризував творчість Основ'яненка. Традиція “перелицьовування «Енеїди»” Вергілія, яка трималася в російській літературі в кінці 18-століття, та інші писання в “Енеевском вкусе” були досить поширені (Майков і Чулков, Осіпов і Наумов, Луценко і Котельницький). І коли Котельницький та Луценко в 1795 році в передмові до перелицьованої «Енеїди» говорили про представлення в “новому” вигляді, в “простом, натуральном”, то це також відноситься і до «Енеїди» Котляревського, що вийшла з тих же традицій.

В чому ж суть мовного натуралізму і в чому суть мовного реалізму? Що відрізняє мовний реалізм від натуралізму?

Розгляд цих питань тепер являє для нас особливий інтерес, коли ми розглядаємо поворот в історії української літературної мови, поворот, відмічений переходом від мовного натуралізму до мовного реалізму. Шлях прогресивного розвитку до реалізму відзначився початком діяльності Т. Шевченка.

У нього ж, у Шевченка, в його мовній практиці ми вперше знаходимо найяскравіший вираз цього нового, прогресивного напрямку. І не випадково розв'язання важливішого лінгвістичного питання, формування української літературної мови, співпало з початком нового напрямку в мовному розвитку. А те, що ця визначна робота була втілена в діяльності геніального поета, свідчить про нерозривний зв'язок поетичної мови реаліста з загальною лінгвістичною еволюцією. Реалістичний метод будує мову поезії на мові життя і так саме вводить в життя поетичну мову, створює взаємодію і органічну єдність їх. Мовний реалізм в поезії Шевченка добрав з живої мови усе краще, типове і повернув його в життя. Мовний реалізм став основною силою в формуванні нової літературної мови. Мовний реалізм також руйнує формалістичне уявлення про “протилежність” поетичної та практичної мови.

Б. Арватов у статті «Язык поэтический и язык практический», хоч і з інших позицій, але в даному твердженні вірно заперечує формалістам, що поетична мова “...отчетливо и недвусмысленно показывает не "противопоставленность" поэтического и практического языка, а, наоборот, их полную слитность. История поэтического языка состоит в том, что он усваивает словарный материал, синтаксис, семантику, тематику языка практического... Оставляя пока в стороне исключения, можно утверждать, что поэзия подчинена тем же законам развития, что и общесоциальная языковая система”. (Б. Арватов «Социологическая поэтика», ст. 57). ⁵⁷ | ⁵⁸

Правда, слід обумовити, що коли говориться про “полную слитность” поетичної й практичної мови, то таке положення можна прийняти лише в тому разі, коли не

розуміється під ним повного співпадання двох явищ. Не можна розуміти так, що два поняття – “слитність” і “співпадання” – покриваються одне одним. Ми можемо прийняти положення про “слитність” поетичної й практичної мови лише в розумінні їх тісного взаємозв’язку. Поетична мова не створюється поетом, не вигадується, а добирається з практичної мови, тобто з живої, реальної мовної практики народу.

Суть мовного натуралізму і реалізму викладена в статті А. Дермана «Реалізм или натуралізм в языке». Коли мова йде про натуралізм, – каже Дерман, – то мають на увазі принцип: “... писать в разговорной речи слова так, как они произносятся. Другими словами – фотографировать фонетику”. («Литературный критик», №4, 1934 р., ст. 28).

Зовсім інше явище – реалізм. Мовний реалізм характеризується “... приемами: подбором характерных слов и характерным их сочетанием, без малейшей тени копирования выговора». (Там же, ст. 30-31).

Заперечуючи натуралізм на прикладі мови Пушкіна, Дерман говорить: “Какими же приемами добивается нужного ему впечатления Пушкин? Исключительно данными лексики и синтаксиса – подбором слов и характерностью в их сочетании и соотношении. Ни малейших признаков фотографирования фонетики крестьянской речи (а только ее и фотографируют сторонники этого приема) мы здесь не обнаружим”. Далі: “Итак, ни практика Пушкина в данной области, ни теория его не внушают нам каких-либо сомнений: Пушкин не допускал фотографирования крестьянской речи”. Далі: “Перед нами образец того, что можно назвать скульптурой живой речи, чистейшая лепка ее из словесного материала”. (Там же, ст. 30).

На аналізі мови Пушкіна, Толстого, Чехова – Дерман приходить до констатації двох протирічливих напрямків у конструванні мови художньої літератури: “... получается кричащее противоречие в применении двух различных (и по существу враждебных) приемов в одном и том же произведении: реалистического и фотографического”. (Там же, ст. 34).

Якщо аналізувати Шевченкову мову в світлі такої постановки питання, то мусимо заявити з усією рішучістю, що мовна практика «Кобзаря» є повне заперечення мовного натуралізму (носіями його була дошевченківська література) і застосування мовного реалізму. Якщо у Котляревського і в Основ’яненка ще багато ми знаходимо копіювання, фотографування діалектів, то зовсім на інших засадах побудована мова Шевченка. Характерною рисою мови Шевченка є те, що він не копіює діалектних особливостей мови, а добирає з усіх діалектів найкраще, найхарактерніше, загальновідоме, загальноживане. ⁵⁸ | ⁵⁹

Зовсім не відповідають дійсності всякі спроби витлумачити Шевченкову мову, як якусь говірку, наприклад, Київську, виходячи з територіальної приналежності поета або якогось іншого принципу. Ніякого діалекту або хоч перевагу його не можна підставити під Шевченкову мову. Розмах мовної практики поета, як творчої роботи найбільшого майстра українського слова, уже з самого початку набрав собі зовсім іншого напрямку. Для Шевченка характерно те, що він ніколи не знаходився в вузьких рамках копіювання говірок, тим більше одної якоїсь говірки. Основа його мовної практики – це синтез живих діалектів. Мовне багатство поезій Шевченка створюється на живій народній мові, об’єднаній, синтезованій у діалектній своїй різноманітності. Синтезування всіх діалектів створює основу, в яку органічно вплітаються всі інші елементи і створюють

літературну норму. Поет геніально відображає, фіксує всі тонкощі народної лексики, краса, свіжість і різноманітність якої стає найпотужнішим вкладом у сучасну літературну мову.

Якщо мова йде про діалектні елементи в лексиці Шевченкових поезій, то приклади їх дуже обмежені. Так, зустрічаємо, наприклад, ми:

Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою руна.
(«На вічну пам'ять Котляревському»).

Слово “руна” в значенні “луна” тут є дійсно діалектне і зустрічається в «Кобзарі» кілька разів. Зустрічаємо так саме діалектно “тойді” замість “тоді”. Але такі приклади рідкі, вони становлять лише винятки, які можна зігнорувати при дослідженні мови Шевченка.

До Шевченкової мови, яка стала запереченням мовного натуралізму, слова А. Кримського будуть дуже влучними, коли він каже, що “... в Шевченка виявилася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини, — без тієї колоритності, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точності, яку може дати фотографія (Ол. Шахматов — Аг. Кримський «Нариси з історії української мови», 1924 р., ст. 115). Таких височин завершеності у мовній майстерності Шевченко досяг лише з погляду вимог мовного реалізму, як теоретичної основи до своєї мовної практики. Шевченко використав живі діалекти, але не фотографував їх, а суворо добирав спільні для більшості діалектів елементи з погляду загальнодоступності, загальноновживаності й простоти.

Теж саме мав на увазі М. Горький, коли в статті «Беседа с молодыми» писав: “От художественного произведения, которое ставит целью своей изобразить скрытые в фактах смыслы социальной жизни во всей их значительности, полноте и ясности, требуется четкий и точный язык, тщательно отобранные слова.⁵⁹ | ⁶⁰ Именно таким языком писали “классики”, вырабатывая его постепенно, в течение столетий. Это подлинно литературный язык, и хотя его черпали из речевого языка трудовых масс, он резко отливается от своего первоисточника, потому что, изображая описательно, он откидывает от речевой стихии все случайное, временное и непрочное, капризное, фонетически искаженное, не совпадающее по различным причинам с основным “духом”, т. е. строим общеплеменного языка”. (М. Горький «Литературно-критические статьи», 1937 г., ст. 587).

Така мірка по відношенню до мови Шевченка показує, що саме у нього й є суворий добір, чіткість і точність, відсутність стихії, відкидання всього випадкового. Відсутність копіювання діалектів — перша і необхідна умова до такої роботи над мовою, яку ми бачимо у Шевченка, у зразках його мови. Шевченко завжди запобігав відхиленню від тих основних норм, які він обрав для своєї мовної практики і, безперечно, зроїв це свідомо, теоретично для себе обгрунтував.

Мовний реалізм характеризується певними рисами, лише йому властивими. Характеристику мовного реалізму зараз уже вичерпно подано в сучасних нам багатьох роботах, пов'язаних з цим питанням.

Поетичну мову не можна розглядати поза поетичним твором в цілому, у відриві від нього, як це роблять формалісти. Мова знаходиться в нерозривному зв'язку

з художнім образом. Л. Тимофеев у спеціальній статті «Литературный образ и поэтический язык» підкреслює це положення в кількох місцях: — “Потому-то язык неразрывно связан с художественным образом и не может рассматриваться изолированно от него. Вне данного образа мы не можем осмыслить и тех языковых особенностей, которые возникли для раскрытия именно этого образа”. Далі: “Мы определяем словесное мастерство художника, не отрывая его работу над языком от его образов и не рассматривая ее обособленно, а осмысливая ее в тесном единстве со всей художественной структурой произведения, понимая ее художественный смысл и проверяя ее общими принципами простоты, общедоступности, правдивости”. І ще далі: “Короче, в оценке языка мы идем от жизни, критерием для нас является тот же принцип истинности, который лежит в основе нашей оценки художественности. Изучая поэтический язык в единстве со всеми сторонами художественного произведения, мы сумеем стать на ту единую творческую почву с писателем, которая необходима для конкретной критики”. («Литературный критик», №4. 1934 р., ст. 21, 25, 26).

І. Бражнін в статтях «Искусство литературной речи» підкреслює співвідносність мови художнього твору з його змістом: “... язык всякого художественного произведения должен точно соотноситься с его содержанием. “Форма всегда прекрасна, — писал Белинский, — когда согласна с идеей”. А. Н. Толстой, говоря внешнем соответствии фразы с ее содержанием, говорит, что ⁶⁰ | ⁶¹ “работать над стилем значит, во-первых, сознательно ощущать это соответствие””. Не менш важливе ще й те, що “... языковая ткань должна быть прозрачной. Мысль не должна быть скрыта словом, но, наоборот — с предельной ясностью раскрыта”. («Литературная учеба», №7, 1937 р., ст. 99-100, 105).

Проти формалістичного відриву поетичної мови від змісту твору, від поетичного образу спрямована також думка Івана Виноградова, коли він пише: “Было бы большой ошибкой рассматривать язык только как средство, только как технически вспомогательную систему, не обладающую собственным содержанием, но лишь помогающую создавать в нашем воображении наглядные образы. Язык — это содержательная форма, и не только потому, что при помощи языковых форм передаются сложные образы и мысли, но и потому, что отдельные элементы языка и их соединение осмысленны, отражают реальность, представляют собой слепки, снимки, с нее”. (И. Виноградов «Борьба за стиль» 1937 р., ст. 238).

Отже, мовний реалізм — це, перш за все, реалізм самого художнього образу, художнього твору. Добір мовних засобів нерозривно зв’язаний з загальним змістом твору. “Система языка и создаваемая ею образная система произведения едины. Основой того и другого является общественная практика, выразителем которой служит художник. Но это указывает нам путь для изучения языковой формы в ее единстве со всем содержанием произведения. Изучая систему образов, мы намечаем основные принципы выбора и художественной обработки реального жизненного материала, намечаем тот конкретный идейно-тематический комплекс, который выражен в характере, подборе и расположении деталей. Очевидно, что тот же комплекс, пусть в более общем, абстрактном виде, пусть слабыми оттенками и видоизменениями, мы можем найти и в языковой системе”. (И. Виноградов «Борьба за стиль», 1937 р., ст. 238).

Реалістичні мовні засоби, які знаходяться в єдності з змістом поезії, можна спостерігати на любому прикладі у Шевченка. Ось, наприклад, реалістична картина старого села:

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
(«І виріс я на чужині»). ⁶¹ || ⁶²

Мовні засоби тут добрані таким чином, що вони саме й малюють жахливу картину кріпацького села; сум поневоленого царатом селянства чується в мові. Зміст поезії тут визначають лексичні засоби, які стають опорою для поезії. Шевченко добирає до підметів, “люди”, “сади”, “хати”, “стави”, “село” такі присудки (з живої мовної практики), які, взяті поряд, малюють картину жаху, поступово підсилюючи враження. Таким ряд присудків-дієслів є “блукають”, “повсихали”, “погнили”, “повалялись”, “поросли (бур'яном)”, “погоріло”, “подуріли”.

Картина ненависті народної до своїх гнобителів, картина народних сподівань:

А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
(«Я не нездужаю, нівроку»).

Так саме й ця картина насичена відповідними до змісту мовними засобами: “збудить”, “сталить”, “вигострить”, “заходиться», “будить”.

Візьмемо ще дві контрастні картини в Шевченковому «Сні», які представлені такими ж контрастними мовними засобами. Картина природи:

Летим... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились;
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна
Повита красою;
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.
(«Сон»).

Чарівна картина природи, її краса змальована добором сполучення присудків з підметами. Добір їх відповідає образу, картині: “Край (неба) палає”, “соловейко (сонце) зустрічає”, “вітер віє”, “степи, лани мріють”, “верби зеленіють”, “сади по⁶² | |⁶³хилились”, “тополі розмовляють”, “країна зеленіє, вмивається”. Зміст, семантика добраних тут лексичних пар цілком відповідає образу, змісту поданої картини.

Друга картина, контрастна до неї:

Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, – бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! – в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина – голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
(«Сон»).

Враження жаху кріпосницького села створено відповідністю до цього семантики присудків-дієслів: “знімають”, “розпинають”, “кують”, “оддають”, “опухла”, “мре”, “жне”.

Таке саме в «Кавказі»:

Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові! Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Проливих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кривавих!
Не ріки – море розлилось,
Огненне море!
(«Кавказ»).

Зміст цього уривку створює єдність семантикою добраних тут епітетів-прикметників (і дієприкметників): “муштровану”, “удов'їх”, “дівочих”, “проливих”, “матерніх”, “гарячих”, “батькових”, “старих”, “кривавих”, “огненне”.

Особливо яскраву і глибоку характеристику мовного реалізму ми знаходимо у М. Горького. У статті Горького, опублікованій С. Балухатим в 1937 році (ця стаття взята з курсу історії рос[ійської] літератури), знаходимо дуже цікаві для нас місця. Характеризуючи англійську літературу XVIII ст., Горький пише: “Я остановился на английской литературе потому, что именно она дала всей Европе формы реалистической драмы и романа, она помогла сменить мир чуждых буржуазии XVIII века – рыцарей, принцесс, героев и чудовищ, поставив на их место близкую и родную ⁶³ | |⁶⁴ новому читателю обстановку его семьи, его

общества, окружив его же тетками, дядьями, братьями, сестрами, друзьями и приятелями, — словом — всей родной его и всем миром *реальной, повседневной будничной жизни*. Читатель был поражен этой близостью книги и жизни; реалист в своей деятельности, он читал с удовольствием и огромной пользой... Помимо близости к жизни — новая литература принесла с собою читателю новую эстетику, новую красоту: *это была красота слова, языка, его точность, музыкальность, его умение формулировать тончайшую игру психики, — это была красота действительности*, с которой никогда не сравнится фантазия, это была красота будничного дня, наполненного живой и творческой работой юного здорового общества, наслаждавшегося созерцанием своих строительных усилий и явным для всех результатом их”. («Литературный критик», №6, 1937 р., ст. 87-86).

Таким чином, реалізм — це світ повсякденного буденного життя; краса слова в мовному реалізмі — це краса дійсності.

Ще краще мову реалізму характеризує М. Горький в статті «О социалистическом реализме»: “Подлинная красота языка, действующая как сила, создается точностью, ясностью, звучностью слов, которые оформляют картины, характеры, идеи книг. Для писателя-художника необходимо широкое знакомство со всем запасом слов богатейшего нашего словаря и необходимо умение выбирать из него наиболее точные, ясные, сильные слова. Только сочетание таких слов и правильная — по смыслу их — расстановка этих слов между точками может образцово оформить мысли автора, создать яркие картины, вылепить живые фигуры людей настолько убедительно, что читатель увидит изображенное автором”. М. Горький «Литературно-критические статьи», 1937 р., ст. 549).

Мовний реалізм Шевченка характеризується саме такими рисами, що відзначені нами вище. Мова Шевченка — це мова реальної дійсності, повсякденного буденного життя тої епохи. Точність, ясність кожного слова і речення — очевидні риси мовної практики Шевченка. Мова «Кобзаря» — це добірні слова трудового народу. Шевченко знімає слова з народних уст, бере їх з живої мови, користуючись засобом реалістичного називання предметів, ознак, дій. Мова Шевченка береться з її кореня, з народу, з людської праці. І ці прості, звичайні, повсякденні слова «Кобзаря» стають основою літературної мови. Мовний реалізм Шевченка можна ілюструвати любим прикладом з його поезій.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,⁶⁴ | ⁶⁵
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали.
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз-у-раз скрипів.
(«Причинна»).

Аналіз лексики цього уривка переконує нас в реалізмі Шевченкової мови. Всі слова — це звичайні, повсякденні слова, широко вживані в усній народній мові. Точно і ясно звучать іменні частини мови: Дніпро, вітер, верби, гори,

хвилі, місяць, пора, хмари, човен, море, півні, сичі, гай, ясен, широкий, сердитий, високі, блідний.

Такі ж реалістичні засоби називання дії: реве, стогне, завив, гне, підійма, виглядав, виринав, потопав, співали, гомонів, перекликались, скрипів. Окремі синтагми, сполучення слів так само характеризуються ясністю і повсякденністю їх вживання: Дніпро широкий, Дніпр реве, вітер сердитий, вітер завива, верби високі, місяць блідний, море синє, треті півні, ясен скрипів іт. д.

Другий уривок:

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, дошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
(«Сон»).

Так саме й цей уривок насичений звичайними, повсякденними словами, ясними й точними. І вся картина створена засобами мовного реалізму.

Після прикладів стає особливо зрозумілою мовна практика Шевченка, його мовний реалізм. Орієнтація мови Шевченка на реальність виступає підкреслено в усіх його поезіях. Мовна вичурність і “словотворення” різного типу ворожі Шевченку, немає у «Кобзарі» нічого штучного, нічого вичурного. В коренях Шевченкової лексики – глибоке осмислення, реальний зміст, суворий добір мовних засобів по принципу точності, глибокого осмислення реальними фактами мовної практики, типовості, близькості до життя.

Примітка до с. 29:

*) Вступна частина роботи про мову Т. Г. Шевченка.

Примітка до с. 31:

*) З технічних причин старослов'янське “ять” скрізь передається через “е”.

Джерело: Научные записки [Днепропетровского государственного университета]. – 1940. – Т. XX: Сборник работ филологического факультета Днепропетровского государственного университета. – Вып. 1. – С. 29-65.